

ДРУКАВАНАЯ КНИГА XVI–XVIII стст.

Дзенісенка А.П. (Мінск)

БЕЛАРУСКАМОЎНЫЯ ТВОРЫ Ё ВЫДАННЯХ ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XIX ст. (ПА МАТЭРЫЯЛАХ ФОНДАЎ ЦЭНТРАЛЬНАЙ НАВУКОВАЙ БІБЛІЯТЭКІ ІМЯ ЯКУБА КОЛАСА НАЦЫЯНАЛЬНАЙ АКАДЭМІ НАВУК БЕЛАРУСІ)

У пачатку XIX ст. на тэрыторыі Расійскай імперыі ўмовы для беларускага кнігадрукавання былі вельмі неспрыяльныя. Першы статут аб цензуры 1804 г., зацверджаны Аляксандрам I, прадугледжваў папярэдняю цензуру ўсіх выданняў. Быў створаны Цэнзурны камітэт пры Віленскім універсітэце для прагляду ўніверсітэцкіх выданняў і тых, што выходзілі за мяжой. Гэта быў адносна ліберальны цензурны статут, які садзейнічаў стварэнню спрыяльных умоў для развіцця прыватнага кнігадрукавання. У 1826 г. міністр народнай асветы адмірал А.С. Шышкоў зацвердзіў новы цензурны статут, які празвалі «чыгунным» за яго жорсткасць. Праз два гады ён быў заменены на новы, згодна з якім усю адказнасць за цензуру, як унутраную, так і замежную, узяло на сябе Міністэрства народнай асветы. Для ўзмацнення нагляду за друкам у 1848 г. у Санкт-Пецярбургу быў створаны сакрэтны камітэт, які ажыццяўляў цензуру (прагляд выданняў) пасля іх выхаду ў свет. У 1850 г. цензура была канчаткова аддзелена ад універсітэтаў, а на пасады цензараў прызначаліся чыноўнікі Міністэрства народнай асветы. З 1863 г. цензурныя абавязкі былі перададзены Міністэрству ўнутраных спраў [2, с. 149–150].

Пасля паўстання 1863–1864 гг. палітыка царскага ўрада рэзка змянілася і ў кнігавыданні. Адной з мер стала забарона польскага шрыфту, дазволенымі прызнаваліся рускі і заходнееўрапейскія. Амаль уся паліграфічная і выдавецкая база была пераарыентавана на выпуск рускамоўнай літаратуры. Распараджэннем міністра ўнутраных спраў П.А. Валуева (1815–1890) ад 30 верасня 1865 г. было загадана губернатарам забараніць друкаваць выданні «на літоўскім і жмудскім дыялекце лаціна-польскімі літарамі...» [1, с. 21].

З цягам часу беларускае друкаванае слова паступова пачало вяртацца праз польскае пасрэдніцтва. Да адраджэння беларускай мовы ў друку мелі дачыненне польскі і беларускі этнограф, паэт Аляксандр Рыпінскі (1809–1900), беларускі і польскі паэт, этнограф Уладзіслаў Сыракомля (1823–1862), пісьменнікі Ян Баршчэўскі (1790–1851), Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч (1808–1884) і інш. [3, с. 93]. Беларускамоўныя творы распаўсюджваліся таксама ананімна ці друкаваліся за мяжой. Напрыклад, пасля паўстання 1830–1831 гг. у эміграцыі выйшла манаграфія Аляксандра Рыпінскага «Białoruś: kilka słów o poezjii prostego ludu...» (Парыж, 1840). Гэты асобнік захоўваецца ў калекцыі «Беларусазнаўства. XIX ст.» аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (ЦНБ НАН Беларусі).

У друкаваных польскамоўных выданнях XIX ст. сустракаюцца беларускамоўныя тэксты лацінскім шрыфтам. У якасці прыкладу – даследаванне беларускага гісторыка, этнографа, краязнаўцы, аднаго з заснавальнікаў беларускай навуковай археалогіі Яўстаха Тышкевіча (1814–1873) «Opisanie Powiatu Borysowskiego...» (Вільна, 1847) [10]. Кніга выйшла ў віленскай друкарні вядомага ў той час рэдактара і публіцыста Антона Марціноўскага, аздоблена гравюрай Язэпа Азямблоўскага пад назвай «Сяляне з Барысаўскага наваколля» (на шмуктытуле). На тытульным лісце экзэмпляра, што захоўваецца ў фондах ЦНБ НАН Беларусі, прастаўлены аўтограф Я. Тышкевіча, а таксама ўладальніцкі запіс: «С. Щербаков». У 1970-х гг. гэты асобнік у складзе кнігазбору беларускага гісторыка С. Шчарбакова трапіў у акадэмічную бібліятэку.

У выданні «Opisanie Powiatu Borysowskiego...» асноўны тэкст надрукаваны польскім алфавітам, а тэксты народных песень – на беларускай мове (лацінкай). У змесце кнігі пададзена гісторыя горада Барысава і апісаны яго важныя старажытныя мясціны. Спасаўшыся на даследаванне гісторыка, паэта, асветніка, рэлігійнага і дзяржаўнага дзеяча Рэчы Паспалітай Адама Нарушэвіча (1733–1796), краязнавец апісаў мясцовы замак, які быў пабудаваны на выспе на высокім падмурку. Аўтар падрабязна расказвае пра мясцовыя княжацкія дынастыі, што валодалі Барысавам, апісвае некаторыя найважнейшыя падзеі, якія там адбываліся. Цікава распавядаецца пра Лагойск, мясцовы замак з высокімі землянымі валамі, які меў абарончае значэнне. Ёсць інфармацыя і пра лагойскі музей, матэрыяламі якога карысталіся Тышкевічы. Аўтар таксама змясціў біяграфічныя даведкі пра сваіх землякоў, у прыватнасці пра археографа, прафесара Віленскага ўніверсітэта С. Жукоўскага (1782–1834) і літаратара, фалькларыста І. Шыдлоўскага (1793–1846). Я. Тышкевіч адзін з першых у беларускай фалькларыстыцы і этнаграфіі апісаў усе абрады, звычаі, песні, узятых з натуры. Магчыма, Яўстах Піевіч Тышкевіч звяртаўся да сваіх зямлячак-сялянак і такім чынам дапаўняў запісы ўласных назіранняў, якія рабіў раней. Усе запісаныя ім песні перадаваліся без змены тэксту, што давала магчымасць захаваць асаблівае беларускай мовы. У кнізе змешчаны «Вясельныя абрады вясковага людзю ў Мінскай губерні, Барысаўскім павеце, Гаенскай парафіі, назіраныя ў 1800, 1801 і 1802 гадах з некаторымі песнямі...», «Абрады вясковага людзю з-над Бярэзіны», «Прыказкі жыхароў з ваколіц Бярэзіны...» [8, с. 288–446].

Першыя публікацыі беларускага песеннага фальклору былі змешчаны ў зборніках паэта, фалькларыста, этнографа, філамата Яна Чачота (1796–1847). У фондах аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ НАН Беларусі захоўваюцца яго прыжыццёвыя выданні – зборнікі беларускіх сялянскіх песен у перакладах на польскую мову. Я. Чачот пачаў іх збіраць у 1930-х гг. У кнігазборы Пятра Фёдаравіча Глебкі, які ўвайшоў у фонд аддзела рэдкіх кніг і рукапісаў, захоўваюцца два зборнікі Я. Чачота – «Сялянскія песні з-над Дзвіны» (1840) [8] і «Сялянскія песенькі з-над Нёмана і Дзвіны» (1846) [9]. Кнігі былі выдадзены ў Віленскай друкарні Юзафа Завадскага. Тэкст песень у зборніку 1840 г. – у перакладзе на польскую мову, у зборніку 1846 г. – на рэгіянальнай мове «літоўскай» шляхты [7, с. 21]. Як тлумачыць у сваім даследаванні беларускі паэт, перакладчык, гісторык, фалькларыст, этнограф, мовазнаўца Кастусь Цвірка, мова твораў філаматаў

і філарэтаў прадстаўляе той «пераходны дыялект», які фактычна быў тагачаснай беларускай літаратурнай мовай і які філаматы хацелі яшчэ болей «збеларусіць». Філаматы вымушаны былі пісаць на мове беларускай спаланізаванай шляхты. Але, беручы ў цэнтр сваёй увагі просты люд, селяніна-беларуса, арыентуючыся на яго культуру, яны ставілі перад сабой мэту паступова зрабіць літаратурнай і яго мову [7, с. 21].

У кожным зборніку Я. Чачота перад асноўным тэкстам змешчана прадмова аўтара, дзе ён выказвае свае думкі аб жыцці беларускага народа, беларускай мове, беларускім фальклору [8, с. IX].

У зборнік 1846 г. увайшлі, акрамя беларускіх песень, складзены аўтарам невялічкі беларускі слоўнічак «Słownik wyrazów krewickich...» [9, с. 64–105] і 130 беларускіх прыказак «Przysłowia krewickie» [9, с. 106–116] з каментарыямі, у якіх Я. Чачот выказвае свае меркаванні наконт «крывіцкай» (беларускай) мовы. Аўтар прызнае, што яму не хапае ведаў, каб даць «нейкі граматычна-гістарычны нарыс гэтай мовы». «Належнае даследаванне мовы, на якой пры нашай памяці любілі паміж сабой гаварыць жывыя яшчэ тады старыя паны, на якой цяпер гавораць з сялянамі паны і аканомы, на якой некалі пісалі ў нас дзяржаўныя акты, цалкам ляжа на плечы нейкага здольнага чалавека, можа селяніна, які, атрымаўшы веды, больш глыбока разгледзіць добра вядомую сабе мову» [6, с. 20]. Я. Чачот вызначае месца «крывіцкай» мовы сярод іншых славянскіх моў. Ён лічыць, што «крывіцкая» мова стаіць пасярэдзіне паміж рускай, украінскай і польскай, аднак яна бліжэй да рускай, чым да польскай [9, с. VII].

Да адраджэння беларускай мовы ў друку праз польскае пасярэдніцтва меў дачыненне Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, які пісаў і па-беларуску (спачатку лацінкай, потым кірыліцай), і па-польску. Сваю творчую дзейнасць ён пачаў з оперных лібрэта. У фондах ЦНБ НАН Беларусі захоўваюцца прыжыццёвыя выданні В. Дуніна-Марцінкевіча, якія выходзілі на працягу 1846–1861 г. Сярод іх лібрэта оперы «Сялянка», вершаваная аповесць «Гапон», зборнікі «Wieczernice i Obłakany: роезуе», «Цікавішся? – Прачытай!», «Дудар беларускі, або Усяго па-троху» і інш. Вядома, што беларуская мова была афіцыйна непрызнаная, таму пісьменнік друкаваў змешаныя зборнікі – беларуска-польскія ці польска-беларускія. Разгледзім некаторыя выданні В. Дуніна-Марцінкевіча, у якія ўключаны яго беларускамоўныя творы. Самы ранні твор – лібрэта музычна-драматычнай оперы «Сялянка» (у двух актах) – пабачыў свет ў 1846 г., быў надрукаваны ў віленскай друкарні Адама Завадскага. Дазвол віленскага цэнзара А. Мухіна на друкаванне кнігі датаваны 5 мая 1844 г. Як сведчыць другая паметка ў кнізе, «27 студзеня 1845 г. опера ўхвалена да сцэнічнага паказу чыноўнікам III аддзялення царскай канцылярыі А. Урэлем». Выданне выйшла невялікім тыражом – прыблізна 600 экзэмпляраў. Гэта, па сутнасці, першая беларуская опера: паны ў ёй гавораць па-польску, сяляне – па-беларуску. Пазней з’явілася іншая назва твора – «Ідылія». Музыку да яе напісалі С. Манюшка і К. Крыжаноўскі з удзелам самога В. Дуніна-Марцінкевіча. Асобнік гэтага выдання з фондаў ЦНБ НАН Беларусі прадстаўлены канвалютам, у якім разам з «Сялянкай» пераплецены зборнік твораў В. Дуніна-Марцінкевіча «Цікавішся? – Прачытай!» і творы поль-

скіх пісьменнікаў. Экзэмпляр некалі належыў Яну Жахоўскаму, аб чым сведчыць уладальніцкі штамп яго бібліятэкі на тытульным лісце.

Зборнік твораў В. Дуніна-Марцінкевіча «Цікавішся? – Прачытай!» (Ciekawys? Przeczytaj! : trzy powiastki i wierszyk ulotny / przez Wincentego Dunin Marcinkiewicza. – Mińsk : drukiem Jokiel'a Dworzeca, 1856) выйшаў у 1856 г. друкам Ёкеля Дворца і прысвечаны маршалку Бабруйскага павета Аляксандру Лапу (1802–1869), які пазней быў менскім губернскім маршалкам. Ён стаў апошнім, каго выбіралася самастойна тутэйшая шляхта. Пазней на гэтую пасаду прызначаліся толькі царскім урадам. У разуменні паэта А. Лапа з'яўляўся ідэалам памешчыка [4, с. 30–31].

У зборніку «Цікавішся? – Прачытай!» змешчаны прадмова-зварот «Jaśnie Wielmożny ranie!» да Аляксандра Лапы, беларускамоўная (лацінкай) вершаваная аповесць «Купала» («Kupała: powiastka ludowa, w białoruskiem narzeczu»), польскамоўныя аповесці і верш «Хіба я стары?» («Czyż ja stary?»). Зборнік пачынаецца з аповесці «Купала», у канцы тэксту прастаўлена дата яго напісання – «Mińsk, 10 Września, 1855 roku». У творы пісьменнік апісвае беларускае народнае свята Купалле ў Лошыцы (цяперашні Мінск) з усімі яго абрадавымі ўрачыстасцямі, танцамі-карагодамі і песнямі.

У 1850-я гг. упершыню ў Мінску выйшлі з друку паэтычныя зборнікі пісьменніка, у тым ліку вершаваная аповесць «Гапон» (Hapon : powieść białoruska, z prawdziwego zdarzenia, w języku białoruskiego ludu napisana / przez Wincentego Dunin Marcinkiewicza. – Mińsk : nakładem księgarzy mińskich, braci Bejlinów, 1855), якая з'яўляецца першым вялікім творам пісьменніка, напісаным цалкам на беларускай мове. 18 лютага 1855 г. віленскі цэнзар Павел Кукальнік, праглядзеўшы рукапіс «Гапона», дазволіў яго друкаваць. Дарэчы, Кукальнік, які з'яўляўся цэнзарам Марцінкевічавых кніг, быў з уніятаў і спрыяў пісьменніку. Гэта з яго цэнзарскай згоды пабачылі свет усе кніжкі беларускага творцы. Выданне «Гапона» выйшла накладам Ёкеля Дворца сумесна з мінскімі кнігарамі братамі Бейлінымі ў 1855 г.

Паэма «Гапон» – першы паэтычны зборнік у чатырох песнях. Тут змешчаны творы на беларускай і польскай мовах. Кожная з чатырох песень аповесці мае свой эпіграф: тры з іх узяты аўтарам з твора «Ідылія», чацвёрты – з беларускай вясельнай песні. Аповесць увабрала ў сябе раннія творы пісьменніка, якія ён пачаў пісаць з 1848 г. Таксама ў змест зборніка ўвайшлі прадмова «Да чытача», драматычная сцэнка «Несподзяванка для майстрыні» («Niespodzianka dla mistrzyni») (Мінск, 1854) на польскай мове ў адной дзеі і вершы на польскай і беларускай мовах, у тым ліку беларускамоўны верш «Павіншаванне войта Навума. У дзень імянін панны В...С...» («Powinszowanie Wojta Nauma») (Мінск, 1854). Выданне аздоблена дзвюма гравюрамі мастака Карнэлія Бржэскага. Літаграфаваліся малюнкi мінскім майстрам Ф. Фалькам [5, с. 6]. Фірменныя знакі літаграфіі Фалька прысутнічаюць на ілюстрацыях зборніка, там жа прачытваюцца і ініцыялы нейкага мясцовага майстра-гравёра («grav. E.S.»), які непасрэдна выконваў заказ.

Экзэмпляр «Гапона» паступіў у аддзел рэдкіх кніг і рукапісаў у 1970-х гг., быў набыты ў букіністычным магазіне Ленінграда па цане 187 руб. 50 кап.

(адзначана на экзэмпляры зборніка), што ў тыя часы было нятанна. Некалі кніга належала вядомаму бібліяфілу П.В. Губару (1885–1976), аб чым сведчыць яго экслібрыс на форзацы.

Такім чынам, для 1840–1850-х гг. характэрным у кнігадрукаванні з’яўлялася ўключэнне беларускамоўных твораў (тэкстаў) лацінскім шрыфтам у друкаваныя польскамоўныя выданні. У цяперашні час налічваецца звыш 60 кніжных выданняў з уключанымі беларускамоўнымі тэкстамі лацініцай ці кірыліцай, якія выйшлі з друку ў першай палове XIX ст. Таксама вядома, што ў гэты час друкаваліся і першыя асобныя выданні цалкам на беларускай мове, у большасці лацінскім шрыфтам, якія выходзілі не толькі на тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю, але і ў Санкт-Пецярбургу, Маскве, Лондане, Парыжы і іншых гарадах, – іх каля 10 [3, с. 93].

Выданні першай паловы XIX ст. з уключанымі ў іх беларускамоўнымі тэкстамі ўяўляюць найкаштоўнейшы пласт гістарычнай, прыроднай і духоўнай спадчыны нашага краю. Даследаванні гэтых крыніц як носьбітаў інфармацыі па гісторыі Беларусі карысныя для ўсіх, хто цікавіцца пытаннямі беларускага кнігадрукавання.

ЛІТАРАТУРА

1. **Гісторыя беларускай кнігі** : у 2 т. / пад агул. рэд. М. В. Нікалаева. – Мінск : Беларус. энцыкл., 2009–2011. – Т. 2 : Кніжнасць новай Беларусі (XIX–XXI стст.) / М. В. Нікалаеў [і інш. ; навук. рэд. тома : В. В. Антонаў, М. В. Нікалаеў]. – 2011. – 435 с.

2. **Денісенко, Е. П.** Книжная цензура в провинции в начале XX в. (на примере изданий из фонда Центральной научной библиотеки им. Я. Коласа Национальной академии наук Беларуси) / Е. П. Денісенко // Здабыткі : дакум. помнікі на Беларусі / Нац. б-ка Беларусі ; склад.: Т. А. Сапега, А. А. Суша. – Мінск, 2017. – Вып. 20. – С. 149–161.

3. **Доўнар, Л. І.** Гісторыя беларускай кнігі : вучэб. дапам. для студэнтаў выш. навуч. устаноў па спецыяльнасці 1-23 01 11 Бібліятэказнаўства і бібліяграфія (па напрамках) / Л. І. Доўнар ; Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск : БДУКМ, 2012. – 250 с.

4. **Кісялёў, Г.** Спасцігаючы Дуніна-Марцынкевіча : спроба навук. сістэматызацыі дак. і матэрыялаў. – Мінск : Універсітэцкае, 1988. – 160 с. – (Са скарбніцы беларускай культуры).

5. **Кісялёў, Г.** Хто ілюстраваў «Гапона»? / Г. Кісялёў // Голас Радзімы : што-тыдн. газ. для суайчыннікаў за межамі бацькаўшчыны / заснаў.: Беларус. т-ва па сувязях з суайчыннікамі за рубяжом «Радзіма». – Мінск, 1992. – 15 кастр., № 42 (2288). – С. 6.

6. **Мальдзіс, А. І.** Падарожжа ў XIX стагоддзе : з гісторыі беларус. літ., мастацтва і культуры : навук.-папул. нарыс / А. Мальдзіс. – Мінск : Нар. асвета, 1969. – 206 с.

7. **Філаматы і філарэты** : зб. / уклад., пер. польскамоўн. твораў, прадм., біягр. даведкі пра аўт. і камент. К. Цвіркі. – Мінск : Беларус. кнігазбор, 1998. – 399 с. – (Беларус. кнігазбор: БК. Сер. 1, Маст. літ.).

8. **Czczot, J.** Piosnki wieśniacze z nad... : [w 6 ks.] / J. Czczot. – Wilno : Druk. J. Zawadzkiego, 1837–1846. – Ks. 3 : Piosnki wieśniacze z nad Dźwiny. – 1840. – XII, 94 s.

9. Czeczot, J. Piosnki wieśniacze z nad... : [w 6 ks.] / J. Czeczot. – Wilno : Druk. J. Zawadzkiego, 1837–1846. – Ks. 6: Piosnki wieśniacze z nad Niemna i Dźwiny, niektóre przysłowia i idiotyzmy, w movie Sławiano-Krewickiej, s postrzeżeniami nad nią uczynionymi. – 1846. – XXXIV, 134 s.

10. Tyszkiewicz, E. ●pisanie Powiatu Borysowskiego pod względem statystycznym, geognostycznym, historycznym, gospodarczym, przemysłowo-handlowym i lekarskim : z dodaniem wiadomości o obyczajach, śpiewach, przysłowiach i ubiorach ludu, gusłach, zabobonach i t. d. / E. Tyszkiewicz. – Wilno : Druk. A. Marcinowskiego, 1847. – 489, IV s.

Рассмотрены издания первой половины XIX в. из фондов Центральной научной библиотеки имени Якуба Коласа Национальной академии наук Беларуси, которые печатались на территории Российской империи, с включенными в них белорусскоязычными произведениями (текстами). Отражены особенности экземпляров этих изданий. Дано краткое описание цензурного дела указанного периода в отношении книгопечатания.

The article deals with the books published in the Russian Empire that contain texts in the Belarusian language. Specific characteristics of the exemplars housed in the Yakub Kolas Central Scientific Library of the National Academy of Sciences of Belarus are reported. A brief overview of the book censorship in the Russian Empire is also provided.

Ліс М.М. (Мінск)

ЯДВІГІН Ш. І ЯГО ТВОРЫ (ПА МАТЭРЫЯЛАХ ФОНДУ АДДЗЕЛА РЭДКІХ КНІГ І РУКАПІСАЎ ЦЭНТРАЛЬНАЙ НАВУКОВАЙ БІБЛІЯТЭКІ ІМЯ ЯКУБА КОЛАСА НАЦЫЯНАЛЬНАЙ АКАДЭМІІ НАВУК БЕЛАРУСІ)

У фондзе Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (ЦНБ НАН Беларусі) сярод велізарнай колькасці кніжных і рукапісных дакументаў захоўваецца і кніжная спадчына неардынарнага пісьменніка і чалавека Антона Лявіцкага (1868–1922).

Антон Іванавіч Лявіцкі, больш вядомы дзякуючы свайму літаратурнаму псеўданіму як Ядвігін Ш., належыць да ліку тых беларускіх пісьменнікаў, якія стаялі ля вытокаў беларускай літаратурнай прозы, спрыялі яе развіццю.

Ва ўступе да лекцыі, прысвечанай пятым угодкам з дня смерці Ядвігіна Ш. (прачытана ў Таварыстве беларускай школы 26 лютага 1927 г.), Антон Луцкевіч (псеўд. Антон Навіна; 1884–1942) – вядомы грамадска-палітычны і культурны дзеяч, гісторык, літаратар, мовавед, выдавец, адзначыў, што «кожны пісьменнік, кожны грамадскі дзеяч, кожны чалавек агулам – гэта прадукт сваёй эпохі. Мы, прыходзячы ў свет, прыносім з сабой багатую спадчыну ад мінулых пакаленняў, вядома ці несвядома ўбіраем у сваю душу акружающую нас сучаснасць, спляўняем усё гэта на горне нашай індывідуальнасці, і сінтэз мінуўшчыны і сучаснас-